

UDK 355.48(497.5 Slavonski Brod)“17”
623.1(497.5 Slavonski Brod)“17”
94(497.5 Slavonski Brod)“17”
izvorni znanstveni rad
primljeno: 3. rujna 2002.

Tvrđava Brod i vojni komunitet Brod na Savi kao paradigma odnosa vojnika i civila u Vojnoj krajini

Damir Matanović

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Tijekom 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji provedene su opsežne reforme vojske koje su se ponajprije ogledale u standardizaciji i povećanju broja stalnih vojnika. U vojsci Monarhije najviša zapovjedna mjesta zauzeli su pripadnici vladajuće elite. Stoga je povećan vojnički utjecaj na zbivanja u državi, a samim time i na svakodnevni život civila. Takav utjecaj dramatično je oživotvoren u Vojnoj krajini. Autor zato analizira odnos “nevojničkog” mjesta, vojnog komuniteta Brod na Savi i vojnog obrambenog diva, tvrđave Brod.

Utjecaj vojske na svakodnevni život civila u Europi u osamnaestom stoljeću dobiva sasvim novu, dotad nepoznatu dimenziju.¹ Naime “povećanje standardizacije vojske”² diljem Europe nakon Rata za španjolsko naslijeđe, a napose nakon Rata za austrijsko naslijeđe i Sedmogodišnjeg rata značilo je mnogostruko povećanje broja vojnika u europskim državama. Sukladno tome jačao je njihov utjecaj na zbivanja u svakodnevnom životu cjelokupne populacije.

U Habsburškoj se Monarhiji stvaranje stajaće armije od 200.000 vojnika podudaralo s regrutacijom najviših vojnih zapovjednika iz vladajuće elite Monarhije, što je također rezultiralo povećanjem vojničkog utjecaja u državi.³

Općeeuropski procesi militarizacije i promjene odnosa vojnik-civil također se odražavaju u Vojnoj krajini. Napose se to može reći za vojni komunitet Brod na Savi koji je bio okružen trija važnim vojnim institucijama: tvrđavom Brod, glavnom fortifikacijom za obranu lijeve obale Save (*Haupt-station*), Brodskom pukovnijom iz tijela koje je komunitet “istrgnut”, te brodskim kontumacom, jednim od triju mjesta u Slavonskoj vojnoj krajini preko kojega je bio dopušten prelazak iz Osmanskog Carstva u Habsburšku Monarhiju. Nedvojbeno da je utjecaj tih triju vojnokrajinskih institucija na komunitet Brod na Savi bio velik i trajan. Kako se čini, rast i razvoj

¹ Thomas M. BARKER, Military Entrepreneurship and Absolutism: Habsburg Models, *Journal of European Studies*, 4./1974., 19.-42.

² “Increasing standardization” sintagma je kojom Peter Wilson označava pojavu novih ratnih taktika i novih borbenih formacija. Usp. Peter WILSON, *European Warfare 1450 - 1815*, u: Jeremy BLACK, *War in the Early Modern World 1450-1815*, London 1999., 200.

³ Thomas M. BARKER, *Army, Aristocracy, Monarchy; Essays on War, Society, and Government in Austria, 1618-1780*, New York 1982., 163.

komuniteta ponajviše je određivao odnos s obrambenim baroknim divom koji je bacao svoju sjenu na grad - s tvrđavom Brod!

Još od početaka izgradnje tvrđave stanovnici Broda osjetili su svu težinu njezine izgradnje. Naime, od naselja Brod za potrebe gradnje hornverka na tvrđavi bio je oduzet najzapadniji dio naselja, a stanovnicima je bilo zabranjeno podizati objekte na brisanom prostoru oko tvrđave.⁴ Uz sve to Brođani su s ostalim stanovnicima Slavonske vojne krajine dijelili težak teret izgradnje tvrđave. Premda kronike onog vremena bilježe tek imena arhitekata i inženjera koji su radili na tvrđavi Brod, bez slavonskih i srijemskih seljaka i vojnika čitav se projekt ne bi mogao izvesti. Zemljani radovi na tvrđavi, pečenje opeke, pribavljanje drvene građe i ogrjeva najčešće su činili tzv. tvrđavsku rabotu u Savskoj krajini tj. Brodskoj pukovnji. Za račun izgradnje tvrđave krajišnici⁵ su morali posjeći čitave šume, i to ne samo u neposrednoj okolici, nego i u udaljenijim dijelovima Krajine. Tako dokumenti bilježe da je šuma Rastovica, koja se nalazila između Županje i Babine Grede, tj. koja je bila udaljena pedesetak kilometara od tvrđave, morala biti posječena, a građa rijekom Savom prevezena do Broda.⁶ Savom se prevozila razmjerno rijetko, a glavni su oblici prijevoza bili su konjski i volovski dvoprezi te, nešto rjeđi, četveroprezi. Podvoz se krajišnicima uračunavao u vučnu tlaku. Tek iznimno vojne su vlasti davale određenu materijalnu naknadu za uporabu zaprega.

Osim direktne fizičke involviranosti u izgradnju tvrđave, stanovnici Broda bili su suočeni s izgradnjom velikog skladišta u kojem se čuvao materijal za izgradnju tvrđave, a koje se nalazilo na sjevernom obodu grada.⁷

Od 30. siječnja 1753., tj. od dana kada je Brod na Savi proglašen slobodnim vojnim komunitetom, odnos s tvrđavom može se promatrati kroz nekoliko razina:

- a) odnos institucije s institucijom,
- b) odnos tvrđave kao institucije prema stanovnicima vojnog komuniteta,
- c) odnos vojnog komuniteta kao institucije prema posadi tvrđave,
- d) međuodnos pojedinaca iz tvrđave i komuniteta.

Dvije institucije

Kad je Brod proglašen slobodnim vojnim komunitetom, činilo se da će njegov odnos s tvrđavom Brod krenuti jednim od dva najizglednija pravca: 1. da će u punoj snazi zaživjeti odnos moći⁸ ili dominacije⁹ tvrđave, za Vojnu krajinu neusporedivo važnije i skuplje institucije, prema ekonomski i politički slabijem komunitetu u nastajanju; 2. da će obrtnici i trgovci iz vojnog komuniteta iskoristiti tvrđavu kao veliko tržište koje će opskrbljivati robom i uslugama.

No, odnos tvrđave i komuniteta imao je osobinu nekog trećeg puta koji u sebi sadržava neke dijelove prvog i drugog potencijalnog pravca razvoja. Naime, tek nekoliko problema povezuju

⁴ Josip KLJAJIĆ, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod 1998., 50.

⁵ Rabim izraz "krajišnici" jer je na osnovi sačuvane arhivske građe nemoguće razlučiti daju li tlaku više/uopće "podanici" Dvorske komore ili pak Ratnog vijeća.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, (dalje: KA) Hofkriegsrath (dalje: HKR), 1747., 60-1438.

⁷ Katarina PETROVIĆ, Tvrđava i grad Brod 1715-1905, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 4. -5., 1972., 25.

⁸ Ovim terminom Lorence Fontaine opisuje dominantni oblik odnosa vojnika i civila, usp. Lorence Fontaine, *Soldiers in garnisons and civil Society in Early Modern Europe*, *Working paper of History Department, EUI*, Florence, 2002.

⁹ Termin "dominacija" koristi Kurt Lang opisujući jednu od, prema njegovom mišljenju, pet mogućih varijabli odnosa vojska - civili. Usp. TH. BARKER, *Army, Aristocracy, Monarchy*, 162.

djelovanje tvrđave Brod i vojnog komuniteta Brod na Savi pa se čini da svaka od institucija živi bez velike involviranosti u svakodnevicu one druge institucije. Pritom je znatno izraženiji utjecaj institucije tvrđave Brod na život komuniteta. No i taj utjecaj prvenstveno je određen potrebom tvrđave da bude efikasan obrambeni objekt. Najtrajniji i naizraženiji problemi vezani uz sigurnost tvrđave bili su problem gradnje u komunitetu te veličine esplanade kao "graničnog" područja između tvrđave i komuniteta.

Na gradnju kuća, ali i na čitav urbanistički plan Broda odlučujući je utjecaj imala tvrđavska građevinska direkcija (*Fortification Bau Direktion*). Građevinska direkcija postavila je stanovnicima i magistratu komuniteta tri temeljna ograničenja vezana za podizanje kuća.¹⁰

1. ulice komuniteta moraju se protezati okomito na tvrđavu,
2. prizemnice su jedini dopušteni oblik kuća.
3. kuće građene unutar puščane (ili topovske) linije moraju biti građene od drveta.

Sva tri uvjeta objašnjavana su potrebom da se osigura maksimalna iskoristivost topništva u slučaju eventualnog napada na tvrđavu. Tako je gradnja ulica koje okomito padaju na esplanadno područje trebala onemogućiti napadačima da koriste ulice kao zaklone iza kojih bi gađali tvrđavu. Takav način gradnje omogućavao je promatračima s tvrđavskih bastiona izvrstan pregled zbivanja u gradu. Magistrat komuniteta Brod na Savi čvrsto se pridržavao zahtjevanog organicističkog tipa ulica, a drugačije nije niti mogao buduću da je gradnju svake kuće morala odobriti građevinska direkcija tvrđave Brod, te, nakon izgradnje, potvrditi pravilan položaj kuće.¹¹ Tako je zabilježen slučaj da je lokalna građevinska direkcija 1794. zapovijedila rušenje nekoliko kuća koje su narušavale obrambenu liniju (*Defensions Linie*).¹² Vlasnicima kuća izdan je revers (*Demolitions Revers*) na osnovi kojega su mogli ostvariti obeštećenje za svoje kuće.

Prve ulice koje su se protezale paralelno s esplanadnim područjem nalazile su se istočnije od franjevačkog samostana, tj. bile su od tvrđave udaljene više od 1.200 hvati (*Klafter*) te su se nalazile izvan puščane linije tvrđave.¹³ Budući da je bio na granici te linije od 1.200 hvati udaljenosti od tvrđave, franjevački je samostan ujedno bio prva građevina u gradu koja je smjela biti viša od visine kuća prizemnica.

Stanovnici komuniteta smjerno su se pridržavali prve i druge odredbe no zabrana podizanja kuća od drugih materijala osim drveta izazivala je stalne žalbe magistrata Slavonskoj general-komandi i Dvorskom ratnom vijeću. Budući da je iste odredbe o gradnji u komunitetu vrijedile i za Petrovaradin,¹⁴ ne iznenađuje činjenica da su nerijetko magistrati Broda i Petrovaradina zajedno tražili da se izmijeni sporna odredba o materijalu za gradnju kuća.¹⁵ Tražili su da im se bar dopusti zidanje ciglama "ne šire od jedne stope". Razlog za ustrajno traženje¹⁶ dopuštenja da zidaju ciglama vjerojatno se nalazio u činjenici da su drvene kuće vrlo lako nestajale

¹⁰ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Slavonska generalkomanda (dalje: Sgk), 1829. 38-17.

¹¹ Fascinira detaljnost opisa buduće kuće koju je građevinskoj direkciji morao priložiti investitor gradnje. Direkcija je svoju odluku pripočavala magistratu, a on je obavještavao investitora. Usp. npr. Državni arhiv, Slavonski Brod (dalje: DASB), kut. 23, 1844. 7-1/1.

¹² HDA Sgk, 1794. 24-54.

¹³ Arhiv obitelji Brlić, Slavonski Brod (dalje: AOB), kut. 57, sv. 3.

¹⁴ HDA Sgk, 1777. 13-4

¹⁵ HDA Sgk, 1839. R 56/180.

¹⁶ U arhivima su sačuvani zahtjevi Brodana iz 1775., 1785., 1810., 1817., 1822., 1830. i 1839. godine. Brlić navodi da su 1822. godine Brodani dobili dopuštenje da grade kuće od cigle, ali ne od pečene već od "egipatske" (*egiptische Ziegeln*), koja se suši na suncu. Dopuštena debljina zidova bila je stopu i pol. Stav Brodana prema toj egipatskoj cigli ilustrira Brlićeva rečenica koju je približio na dnu dokumenta: "Tko tira zeca, istira Kurjaka", usp. AOB kut 57, sv. 1.

u nerijetkim požarima. Nije nemoguće niti to da se zahtijeva upotreba cigala jer su takve kuće na tržištu postizale mnogo veće cijene.¹⁷ Kako nam pokazuju podaci prikupljeni pri procjeni vrijednosti kuća 1786. godine, najskuplja građevina u Brodu bila je ciglom zidana zgrada pivovare obitelji Gručić, koja je bila procijenjena na 2500 forinti. Stambena zgrada koja je postigla najvišu vrijednost bila je zidana kuća trgovca Gjoke Fusara, procijenjena na fantastičnih 2400 forinti. Najskuplja kuća građena od drveta bila je u vlasništvu trgovca Jakoba Gručića i vrijedila je 400 forinti.

Na zahtjeve komuniteta Brod i Petrovaradin Dvorsko je ratno vijeće davalo demagoške odgovore. Ono je, naime, dopuštalo gradnju tvrdim materijalima izvan puščane linije te zato određivalo novo mjerenje potrebne puščane linije. Budući da je mjerenje izvodila vojna komisija, stanje je ostajalo nepromijenjeno.¹⁸

Koliko su stanovnici Broda bili protiv zabrane građenja tvrdim materijalima, možda ponajbolje pokazuje činjenica da je prva posebna želja Brođana s kojom su izišli pred Sabor u Zagrebu 6. lipnja 1848. bila da im se dopusti gradnja ciglom. Želja glasi: "Buduć Brod s Varadinom, Osikom i Karlovcem u jednakom nesretnom položaju s gradovima leži, tako da se u varošu samo dervene kuće, i to pod *Demolirungs Reversom* nemilom i velikim nadpisivanjem praviti dopunjavu, dase ove zapreke koliko ikad moguće bude dokinu, pak da nam se dopusti ne samo od drveta praviti, nego i od ciglah, barem na jednu cipelu debljine zidati, i to brez zamoljkavanja, nadpisivanja i reversa."¹⁹

No, kako se čini, znatno spornije u odnosima tvrđave i komuniteta bilo je pitanje veličine esplanadnog područja, premda bi se moglo zaključiti da bi veličina esplanade mogla biti posljednja sporna stvar jer su sve barokne tvrđave Vojne krajine od travnja 1775. morale oko sebe imati minimalno 600 hvati slobodnog prostora.²⁰

Problemi su nastajali iz dva pravca:

1. od zapovjedništva tvrđave koje je težilo povećati esplanadno područje,
2. od magistrata i stanovnika Broda vlasnika privatnog zemljišta na esplanadnom prostoru, kojima je zemljište stajalo neiskorišteno.

Zanimljivo je da su, usprkos tome što je opasnost od Osmanlija bila minimalna, zapovjednici tvrđave stalno pokušavali povećati brisani prostor oko tvrđave. U arhivskoj građi zabilježena su dva načina kojima se pokušalo povećati esplanadno područje: malo, posredno povećanje i radikalno povećanje na štetu vojnog komuniteta Brod. Posredno je esplanada povećana 1794. godine, kad je srušeno nekoliko kuća pod izlikom da narušavaju obrambenu liniju,²¹ te 1820., kada je inženjerski bojnik Schultz dao zasaditi drvored i izgraditi cestu oko esplanadnog područja te tako od grada prisvojio "više nego 10 hvatih".²² Radikalno povećanje esplanadnog područja značilo je rušenje i premještanje svih kuća smještenih između samostana i tvrđave na istočne brodske pašnjake. Prva inicijativa za preseljenje Broda pokrenuta je od vojnih vlasti 1783. godine,²³ a već iduće godine stigla je zapovijed da se Brod preseli na pašnjak

¹⁷ Ignjat Alojzije BRILIĆ, Uspomene na stari Brod, *Vijesti, Godišnjak Muzeja Brodskog posavlja*, br. 7., 1982., 7-11.

¹⁸ HDA Sgk, 1786. 24-34.

¹⁹ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi III (1834-1878)*, Slavonski Brod, 1998., 164.-167.

²⁰ HDA Zapovjedništvo tvrđave Brod, spis br. 5 i HDA Sgk, 1777. 13-4.

²¹ HDA Sgk, 1794. 24-54

²² I. A. Brlić, Uspomene na stari Brod, 28.

²³ HDA Sgk, 1783. 13-44. Sama zgrada pravoslavne crkve primjer je suradnje tvrđave i komuniteta, budući da komunitet nije imao dovoljno sredstava za izgradnju crkve sredstva je donirala tvrđava. Odluka zapovjedništva tvrđave bila je dobrovoljna jer mu je generalkomanda prepustila odluku. Usp. HDA Sgk, 1779. 21-23.

Balatin koji je započinjao iza pravoslavne crkve, smještene na istočnom rubu Broda.²⁴ Žalba magistrata da "stanovnici koji i onako stanuju u siromašnim kućama, a koje su još dobre, ako bi ih morali odnijeti ne samo da ne bi mogli nove sagrađiti, već bi pali na prosjački štap" nije urodila plodom.²⁵ Preseljenje je trebalo biti izvršeno na račun državne blagajne. Godine 1786. oformljena je komisija koja je trebala utvrdi vrijednost svake pojedine kuće u Brodu. Komisiju su sačinjavali inženjerijski bojnik Andreas Kreg, natporučnik Joseph Bertholdberg, tvrđavski službenik Johann Jacob, gradski zidar Carl Maier, tvrđavski službenik Johann Küheberger, natporučnik Franz Lenger, gradski sudac Jakob Grnišić/Jacob Grnicsich, sindik Thomas Kerschner te vijećnici Joseph Krumpholz i Nikola Mihatović/Nicola Mihatovich.²⁶ Komisija je morala procijeniti vrijednost 371 kuće od ukupno 384 koliko je tada imao Brod. Preostalih trinaest nalazilo se istočnije od samostana te nisu bile predviđene za preseljenje. Ukupna vrijednost kuća po procjeni iznosila je 37.395,51 for., predviđeni su troškovi preseljenja grada od 20.888 for., a trošak u zastoju poslovanja obrtnika i trgovaca procijenjen je na 7.408 for. Po tom izračunu ukupan iznos za preseljenje Broda na pašnjak Balatin bio je 65.691,51 for.²⁷ Taj iznos daleko je premašivao ondašnje mogućnosti erara te je ideja o preseljenju odbačena.²⁸ Zanimljivo je, međutim, primijetiti da su procijenjene kuće imale vrijednost od mizernih 10 forinti pa do basnoslovnih 2.500 forinti. No, ako analiziramo strukturu novčanih iznosa na koje su kuće procijenjene, može se pretpostaviti da su vojnici u komisiji uspjeli znatno sniziti vrijednost velikog broja kuća. Naime, od spomenute 371 kuće jedna je procijenjena na 10 for., jedna na 15, jedna na 16, 21 na 20 for., 17 na 25 for., 103 na 30 for., 68 na 40 for., 3 na 45 for., 14 na 50 for., 48 na 60 for., 6 na 70 for., 21 na 80 for., jedna na 90 for., 9 na 100 for., jedna na 110 for., 6 na 120 for., jedna na 128 for., jedna na 140, 5 na 150, jedna na 160, 4 na 180, 12 na 200, jedna na 240, 8 na 250, jedna na 260, 3 na 300, jedna na 400, jedna na 430, jedna na 520, jedna na 600, jedna na 2.400 te jedna je bila procijenjena na 2.500 for. Pravo na sumnju daju tri činjenice: 1. gotovo sve kuće procijenjene su na "okrugle" iznose; 2. procijenjena vrijednost za 65 % kuća jest do 50 for.; 3. najčešći iznos na koji je komisija procjenjivala je 30 for., čak 28 % svih kuća procijenjeno je na tu vrijednost.

Budući da je prisilno preseljenje koštalo previše vojne vlasti su pokušale Brođane potaknuti na dobrovoljnu i spontanu selidbu pa su tako 1810. na pustom polju Brod napravili zgradu za mjesnog zapovjednika, nadajući se da će ona postati novo središte oko kojeg će izrasti grad. Kako navodi Brlić, usprkos tome što su tu smjeli zidati zgrade od tvrdog materijala, još do 1824. godine niti jedna kuća nije izgrađena na tom polju.²⁹ Posljednji pokušaj u toj nakani zbio se 1828. godine kada su vojne vlasti pokušale sniziti cijenu preseljenja i to tako da umanje hipotekarnu vrijednost kuća u Brodu.³⁰ Budući da su vrijednost kuća smanjili samo za 2.661 for, i taj je pokušaj propao.

Nasuprot teznjama zapovjedništva tvrđave, magistrat i stanovnici Broda žalili su se da je esplanadno područje preveliko te da je obuhvatilo njihovu zemlju i građevinske parcele koje stoga ostaju neiskorištene. Car je tek 1830. godine, duboko u 19. stoljeću, dao dopuštenje za

²⁴ AOB kut. 57, sv. 1.

²⁵ HDA Sgk, 1783. 24-80.

²⁶ *Isto.*

²⁷ I. A. BRILIĆ, Uspomene na stari Brod, 7.

²⁸ Službeno objašnjenje Dvorskog ratnog vijeća za odustajanje od preseljenja bilo je da se s preseljenjem treba pričekati dok se tvrđava Brod potpuno ne završi, usp. HDA Sgk, 1786. 24-16.

²⁹ *Isto.*

³⁰ HDA Sgk, 1828. R 38/16.

gradnju na rubu esplanadnog područja, ali i to pod strogo utvrđenim uvjetima.³¹ Kako se čini, do 1844. tu mogućnost iskoristilo je 35 brodskih obitelji.³²

Jedan segment u odnosima naslijeđen je iz vremena prije negoli je Brod proglašen slobodnim vojnim komunitetom, naime već 1753. glavni zapovjednik Slavonske vojne krajine FML Mercy zapovijedio je da stanovnici i građani Broda moraju pomagati pri gradnji i održavanju tvrđave.³³ Sličnu sudbinu, od komuniteta, s Brodom je dijelio samo Zemun stanovnici kojega su morali graditi i održavati vojarne garnizona koji se smjestio u neposrednoj blizini.³⁴ Drugi komuniteti imali su drukčije obveze pri održavanju fortifikacija i vojnih zgrada. Tako su stanovnici Petrovaradina bili oslobođeni rabote, ali zato su godišnje plaćali 300 guldena. Ostali komuniteti imali su slobodu izbora žele li plaćati ili pak odraditi rabotu.³⁵

No, jesu li stanovnici Broda imali, osim niza obveza, ikakve koristi od tvrđave?

Odnos tvrđave i stanovnika Broda na Savi

Znamo li da je u tvrđavi boravilo od 2500 vojnika, koliko ih je 1762. za svoje vizitacije pronašao general Hersch,³⁶ do 4000 ili 5000 vojnika, kolike su procjene mogućnosti smještaja u tvrđavi,³⁷ pa nije teško zaključiti da je toliki broj gospodarski pasivnih ljudi imao ogromne potrebe, zadovoljenje kojih je moglo napuniti džepove brodskih trgovaca i obrtnika. Mogućnost je bila tu: tržiše dvostruko veće od brodskog tržišta i tisuće ljudi koji plaću dobivaju u novcu na samo nekoliko stotina metara od brodskih radionica, trgovina i krčmi. No, stvarnost je bila nešto sasvim drugo od iznesene teorije. Brodska je tvrđava, nakon završetka gradnje, imala na desetke dobro zaštićenih skladišta za hranu te četiri velike peći koje su svakodnevno pekly kruh pa je za ispunjenje svojih svakodnevnih potreba bila potpuno neovisna o svojoj okolini.³⁸ Brašno za vojnički kruh je, poput mesa koje se sjeklo u tvrđavskoj mesnici, stizalo iz unutrašnjosti Monarhije ili pak iz vojničkog dijela Krajine. Interesantno je to da instrukcije Dvorskog ratnog vijeća za ekonomsko upravljanje tvrđavama uopće niti nisu predviđele bilo kakav oblik ekonomske suradnje vojnokrajinskih tvrđava sa komunitetima koji su nastali u njihovu susjedstvu.³⁹ Kako to često biva, praksa je i u ovom slučaju bila drukčija od teorije iznijete u instrukcijama Dvorskog ratnog vijeća. Naime, kako bilježe dokumenti, zapovjednici tvrđave zaista nisu u mnogome računali na pomoć i usluge stanovnika komuniteta, ali ipak svake godine su raspisivali licitaciju za četiri vrste usluga: za košnju trave po utvrdama, za brijanje i šišanje posade u tvrđavi, za ukope te za popravak i održavanje metalnih predmeta. Valja primijetiti da je zapovjedništvo tvrđave očekivalo da stanovnici Broda otkupe pravo na košnju, a ne da se njima plati usluga održavanja bedema. Sačuvani poziv na prodaju prava na košnju otkriva prioritete koje je imala tvrđava.⁴⁰ Poziv od 17. travnja 1845. glasi: "Na javljenost Festungs Comande ochese

³¹ HDA Sgk, 1830. R 38-19.

³² DASB, kut. 24, 7-1/3.

³³ KA HKR, *Protocoll in Publicis* 1754., 321-25/2.

³⁴ KA HKR, *Index in Publicis* 1765., 1588.

³⁵ KA HKR, *Protocoll in Publicis* 1767., 16-67.

³⁶ KA HKR, 1762. 28/7.

³⁷ J. KLJAJIĆ, *Brodaska tvrđava*, 73. Isto bi dala naslutiti i naredba Dvorskog ratnog vijeća iz 1753. da u tvrđavi Brod svake godine mora proboraviti trećina pješaka Brodske krajiške pukovnije i trećina husara Slavonske regimente, usp. KA HKR, *Index in Publicis* 1753, 571.

³⁸ J. KLJAJIĆ, *Brodaska tvrđava*, 71., 106., 107.

³⁹ HDA Sgk, 1776. 24-14.

⁴⁰ Muzej Brodskog posavlja, Slavonski Brod (dalje: MBP), Khz br. 257.

Trawa po Bastionima i Schanzcewima u Nedilju 20. o.m. p. pol 2 Sata po owima Slidechima Naredbama u Gradu na munti prodati:

1. Svatko kojibigod Trawu Kupio zabranjuje mu se najoshtrije i nedopuscha mu pod nikavwi Nacsin na swoj komad Marvu pushcsati i akobise ositilo dabi se tkomu dio na swoj Tal shtose on na munti kupio marvu pustiti nechemu se samo Marva ureshtiti i za nju resht platiti neg oche se i onaj njeow komad Trawe oduzeti i drugomuse prodati
2. Jeste swaki dužan na swom komadu Korov illiti Ternje posle Kositbi ochisti i opet chisto da onaj komad pridade
3. Ochese swakome swoj Tal s Kolchichama zabeležiti i priko njega pismeni Anwerung dati.
4. Imade swaki koji Trawu kupi polovizu od one sume postojuje kupijo taki kod Licitatije platiti, a drugu Polovizu do poslidnjeg Augusta položiti, koji Daklem owaj Licitatuju pristupiti želi imade se sutra Dan na kazanom mistu nalaziti.”⁴¹

Analiza navedenog poziva pokazuje dva osnovna dijela, tj. uvjeta, traženih zapovijedi. Prvi dio čine članak 1. i 2. u kojima se zabranjuje dovođenje stoke na zakupljeni dio te naređuje čišćenje od svih korova. Iz toga se vidi da je prioritet zapovjedništva tvrđave očuvanje tvrđave u dobrom stanju,⁴² a ne financijska korist. Naime, stoka i korovi svojim korištenjem definitivno su mogli oslabiti zemljani dio utvrda. Osobito je zabranjeno puštanje stoke, za koje su propisane oštre kazne koje uključuju zadržavanje stoke i plaćanje njezina “rešta” te oduzimanje prava na košnju vlasniku stoke. Treći i četvrti članak propisuju uobičajne organizacijske i financijske pretpostavke posla.

Financijska strana poslova brijanja i šišanja te održavanja metalnih predmeta, premda su poslovi dobivani na licitaciji, čini se nije bila posebno motivirajuća za brodske obrtnike. Naime, više se puta zapovjednik tvrđave žalio da nije potpisan ugovor za ponudene poslove.⁴³ Tako je 1846. na licitaciji za brijanje i šišanje posade u tvrđavi za vojnu godinu 1847. izlicitiran iznos od 2 forinte i 45 krajcara, ali brijač koji je predložio tu cijenu, vjerojatno shvativši da je to premala svota za šišanje toliko glava, nije došao na potpisivanje ugovora.⁴⁴ Do 1783. godine svoje usluge tvrđavi pružali su brodski mesari, ali niska cijena koju je tvrđava plaćala za njihov rad dovela je do toga da te godine niti jedan mesar nije htio potpisati ugovor s tvrđavom.⁴⁵ Najniža cijena na koju su mesari bili spremni pristati bila je 5 forinti, a zapovjedništvo nije htjelo pristati na cijenu veću od 4 forinte. Stoga je Slavonska generalkomanda dala dopuštenje da se na istočnom ulazu u tvrđavu, na tzv. vodenim vratima, izgradi mesnica u kojoj bi se “sjeklo meso” za potrebe posade tvrđave. Premalu korist stanovnici komuniteta mogli su očekivati od tvrđave. Tek “mrvice sa stola” bile su namijenjene njima. Ako su Brođani tako malo dobivali u tvrđavi, što li je tek njezina posada mogla dobiti u komunitetu?!

Komunitet i vojnici

Odgovoriti na postavljeno pitanje otežava vrsta i obilježje arhivske građe. Naime, u dokumentima vojne provinijencije najčešće su se lapidarno bilježili novi zakoni ili pak slučajevi

⁴¹ *Isto.*

⁴² Dobro stanje tvrđave Brod često se ističe u dokumentima. Uspoređujući tvrđavu Brod sa drugim tvrđavama u Slavonskoj vojnoj krajini 1761. general Hersch ističe da je ona u najboljem stanju pa je čak “puno bolja od osječke tvrde”, usp. KA HKR, 1762. 28/7.

⁴³ MBP, Khz br. 257.

⁴⁴ HDA, Zapovjedništvo tvrđave Brod, kut 455.

⁴⁵ HDA Sgk, 1783. 17-12.

kršenja tih zakona u svakodnevnom životu. Budući da takva građa za komunitet Brod na Savi nije sačuvana teško je sa sigurnošću rekonstruirati cjelokupni odnos. Jasno je, međutim, da su vojnici iz tvrđave morali koristiti "komparativne" prednosti komuniteta, njegove trgovine i, napose, krčme. Samo jedan slučaj sačuvan u arhivima pokazuje da je takav odnos postojao. Naime, 24. kolovoza 1836. godine magistrat traži od zapovjednika tvrđave da natjera natporučnika Šajatovića/Shaiatovića da podmiri račun od 4 forinte i 36 krajcara koji je napravio kod jednog brodskog trgovca.⁴⁶

No, jasno je da je komunitet vojnicima mogao ponuditi veću kvalitetu i udobnost stanovanja. Stoga ne iznenađuje činjenica da je dosta zapovjednika tvrđave stanovao u gradu a ne u tvrđavi. Časnik je imao pravo na namješten državni stan ili, ako nije bio namješten, na naknadu za pokućstvo.⁴⁷ Prema Građevinskom propisu (*Bau-Regulativ*) zapovjednik tvrđave imao je pravo na stan "od 3 službene sobe (blagajnička soba, soba za raport, kancelarija), 6 privatnih soba (4 dnevna boravka, 2 spavaće sobe), 2 sobe za služinčad, blagovaonice, kuhinje, dvostrukog podruma, sobe za konjušnike, suše i staje."⁴⁸

Budući da u vojnom komunitetu Brod na Savi tako velika i opremljena kuća zasigurno nije postojala, zapovjednici tvrđave morali su se zadovoljiti manjom kućom. Da je tako potvrđuje i slučaj iz 1834., kada je zapovjednik tvrđave FML barun de Feuchstersleben svoj stan prepustio novom brodskom grobaru.⁴⁹ Da je zapovjednik raspolagao raskošnom kućom kakvu mu je jamčio Građevinski propis, malo je vjerojatno da bi je se odrekao u korist jednoga grobara kojemu se u dokumentu čak ni ime ne navodi.

Stanovanje u gradu nije privlačilo časnike samo za vrijeme aktivne službe, nego su, poput umirovljenog časnika Johanna Brückela, zahtijevali da im se nakon umirovljenja osigura kuća ili parcela za gradnju u Brodu.⁵⁰

Časnici su imali namjeru stanovati u Brodu, ali velika većina vojnika u grad su dolazili povremeno i na kraće vrijeme. Pritom su dolazili u kontakt sa stanovnicima komuniteta. Kakve su pritom bile reakcije? Jesu li su vojnici civile smatrali manje vrijednima, kako je to bio običaj u Europi? Kako su stanovnici komuniteta gledali na vojnike u svom gradu? Te, konačno, mogu li se ta pitanja iz perspektive današnjice uopće aplicirati na situaciju u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća?

Međuodnos stanovnika tvrđave i komuniteta Brod

Odgovor na postavljena pitanja znatno je teži negoli je odgovor na pitanje postavljeno za prethodno potpoglavlje. No razlog nije nedostatak arhivske građe, jer spisi koji su bilježili sporne situacije u odnosima ljudi, dakle policijski spisi, dobro su sačuvani. Zabilježeno je, naime, vrlo malo sporova između vojnika i civila u Brodu. Naravno da to može značiti da su odnosi bili skladni. Izraz "skladni" međutim ne specificira čitav spektar mogućih odnosa pojedinaca iz tvrđave s pojedincima iz komuniteta. Popis (*Consignation*) krivičnih i civilnih postupaka u Slavonskoj vojnoj krajini bilježi niz sporova stanovnika vojnog komuniteta Zemun i vojnika iz zemunskog garnizona, a o sporovima u Brodu nema niti spomena.⁵¹ Čak ni u matičnim knjigama krštenih katoličke župe u Brodu nije zabilježeno da je vojnik otac nekog krštenog djeteta. No međuodnosi su morali postojati. Stoga pogledajmo što je o tome sačuvano u arhivima.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Alexander BUCZYNSKI, Obveze i povlastice krajiških časnika, *Povijesni prilozi*, br. 11., 1992., 83.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ HDA Sgk, 1834. Q 117/4.

⁵⁰ HDA Sgk, 1815. R 7/55.

⁵¹ HDA Sgk, 1815. R 10/25.

Jedini slučaj agresivnog ponašanja vojnika prema civilima, koji je zabilježen u sačuvanim dokumentima, zbilo se 1761., kada su vojnici iz tvrđave (ne navodi se koliko njih) pretukli jednog brođanina pravoslavne vjeroispovjedi (*Graeci Ritus*).⁵²

Puno je znakovitiji slučaj službenika magistrata Dimešoglića/Kanzlist Dimecsoglich iz 1842. godine.⁵³ Naime iz tužbe koju je zapovjedništvo tvrđave poslalo brodskom magistratu, vidi se da je spomenuti Dimešoglić u lipnju i srpnju 1841. godine posudio novac od tvrđavskog časnika Franza Duffeka i podčasnika Zellinke, ali ga niti nakon godinu dana nije vratio. Stoga je zapovjedništvo tvrđave tražilo od magistrata da natjera svog službenika da vrati dug. Ovaj nam slučaj dopušta spekuliranje. Naime, opravdano je pretpostaviti da su spomenuti akteri slučaja održavali kontakte, pa se možda i družili, prije negoli se slučaj pojavio u kancelarijama tvrđave i magistrata, jer nije vjerojatno za pretpostaviti da bi dvojica vojnika bili voljni posuditi novac neznancu samo radi toga što je on službenik magistrata. Nameće se objašnjenje da su se poznavali od prije. Ako se prisjetimo da su te 1841. magistrat vojnog komuniteta Brod sačinjavali isključivo umirovljeni vojnici, možda su Dimešoglić, Duffek i Zellinka zajedno obavljali vojnu službu, a dobre odnose zadržali i nakon Dimešogličeva umirovljenja. Slučaj pokazuje da institucije posreduju i u privatnim sporovima. Isto potvrđuje prijava zapovjednika tvrđave magistratu protiv obučara Dekanovića/Dekanovich zbog javne uvrede poručnika Masmüllera, a u kojoj se zahtijeva pismeno izvješće o kazni.⁵⁴

No, to su tek izdvojeni slučajevi koji daju samo naznake mogućih veza žitelja komuniteta i posade tvrđave. Kako smo vidjeli iz prethodnog teksta, odnos tvrđave i komuniteta bio je vrlo nerazvijen i manifestirao se tek u sporadičnim slučajevima. Jedina konstanta jest određeno pokazivanje moći zapovjedništva tvrđave u određenju veličine esplanadnog područja oko tvrđave i stalna obveza stanovnika vojnog komuniteta da pripomažu izgradnju i održavanje tvrđave. Možda takav odnos i nije iznenađujuć jer su te dvije institucije nastajale neovisno jedna o drugoj.

Fortress and free military community in Brod na Savi, the example of military-civilian relations in the Habsburg military border

During the 18th century the importance of army in the Habsburg empire increased. During that period the strength of the standing army grew to 200.000 men and officers were mainly recruited among the most influential aristocratic families. In the Military border region the influence of the army was especially strong, because it was almost completely administered by the military authorities. The only exception were free military communities. It is interesting and important to research and understand the level of military influence over free communities. Brod na Savi was one of such communities, and it was surrounded by three military institutions - Brod regiment, fortress Brod and Brod quarantine. It could be expected that fortress Brod had a particularly strong influence over the development and life of the Brod free community, because the fortress was located in its immediate vicinity.

Relations between fortress and free community are indeed complex and multi-layered. They can be researched through the relations between two institutions, relations between fortress and citizens of free community, relations between the institutions of the free community and crew of the fortress, and through personal contacts between citizens and crewmen of the fortress. The urban expansion of the free community depended on the approval of the fortress' con-

⁵² HDA Sgk, Reg. 1761. 2,23/3,33.

⁵³ DASB, kut. 33, 1842. 82/2.

⁵⁴ DASB, kut. 33, 1842. 54/2.

struction office, because the army did not permit the construction of objects and houses which could have weakened the defence capabilities of the fortress. In connection with the construction of new houses, fortress' construction office imposed three limitations on the citizens and community authorities - streets had to run vertically toward the fortress, only the construction of single-story houses were allowed and houses built within the range of rifle shot had to be made of wood. The last restriction caused the widespread opposition of the free community citizens, because houses made of wood were liable to fire and their market price was smaller in comparison with the houses made of solid materials. The fortress command wanted to enlarge the free area around the fortress, and it made several attempts to resettle the free community to the pasture grounds which were located to the east of the free community. Only the lack of financial funds made these military plans unachievable. The archival sources testify that only low key personal relations between fortress crew and civilians developed. According to the documents, there were only several incidents (fights, quarells) and litigations concerning the debts. Therefore it is highly unlikely that relations between army and civilians were orderly and the military clearly dominated over the civilians. Unfortunately, the documents of the Court's war council and Military border administration are lapidary concerning these issues.